स्वरमङ्गला

त्रैमासिकी संस्कृत-शोध-पत्रिका

वर्षः - 41 जुलाई - सितम्बर 2016 अङ्कः - 3

राजस्थान संस्कृत अकादमी

जे-15, अकादमी संकुल (द्वितीय तल),
झालाना सांस्थानिक क्षेत्र, झालाना डूंगरी, जयपुर-302004
दूरभाष एवं फैक्स - 2709120
E-mail: rajasthansanskritacademy@gmail.com
Website: www.rajasthansanskritacademy.org

वर्ष : 41 अङ्कः 3
जुलाई-सितम्बर, 2016

स्वरमङ्गला
ISSN-2249-9296

अद्वैतवेदान्तदर्शने विधिविचारः

– डॉ. जानकीशरणः

प्रास्ताविकम् –

विधिमन्त्रनामधेयार्थवादनिषेधात्मको वेदः। तत्र विधिर्नाम प्रवर्तनानिवर्तनान्यतरबोधकं वाक्यम् अर्थात् अज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। **'तच्चोदके षु मन्त्राख्या'** इति सूत्रवचनात् प्रयोगसमवेतार्थस्मारकानुष्ठानकारकद्रव्यदेवतादिलिङ्गस्मारको वेदभागो मन्त्र इति। विधेयार्थपरिच्छेदको वेदभागो नामधेयः। अनर्थफलकात् कर्मणः पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः। विध्यर्थप्रशंसापरं वचनम् अर्थवादः।

तत्र तिस्रो खलु विधेर्विधाः – अपूर्वविधिः, नियमविधिः, परिसङ्ख्याविधिश्च। तत्र अत्यन्ताप्राप्तविषयप्रापको विधिः अपूर्वविधिः। **'विधिरत्यन्तमप्राप्ते'**[2] इति तन्त्रवार्तिकम्। अप्राप्त-प्रापकत्वञ्च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वम्, प्रमाणान्तरजन्यप्रतीत्यविषयविषयकप्रतीतिजनकत्वं वा। ततश्च यस्य यदर्थत्वं लिलक्षियिषितविधिवाक्यव्यतिरिक्तेन वाक्यान्तरेण प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण च अप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः सोऽपूर्वविधिः। यथा **'यजेत स्वर्गक ामः**[3], **'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गक ामः**[4], **'व्रीहीन् प्रोक्षति'**[5] इत्यादिविधिः अपूर्वविधिः।

1. जैमिनिसूत्रम् 22.1.32
2. तन्त्रवार्तिकम् 1.2.4.34
3. एतद्वाक्यं विद्यमानेषु संहिताब्राह्मणग्रन्थेषु न दृश्यते। ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्येऽपि द्विः (2.2.17, 4.4.29) प्रयुक्तम्, किन्तु अस्य मूलं न क्वापि दृश्यते। कदाचित् 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' (आप.श्रौ.सू. 3.14.8) इति स्थाने लघुभूतम् उदाहरणात्मकं वाक्यं स्यादिति मे मतिः।
4. विद्यमानवैदिकग्रन्थेषु एतद्वाक्यं न दृश्यते, परं पण्डितचित्रस्वामिमतानुसारं तै.ब्रा. 2.1 इति अस्य वाक्यस्य मूलम्।
5. तैत्तिरीयब्राह्मणम् 3.2.5.4

'नियमः पाक्षिके सति'[6] इति तन्त्रवार्तिकवचनात् पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणफलको विधिर्नियमविधिः। अर्थात् पाक्षिकाप्राप्तप्रापकत्वं नियमविधित्वम्। नियमविधिः अनेकसाधनमध्ये अप्राप्तिपक्षं नियमयति। एकैकस्य प्राप्तौ सत्यां तादृशानेकसाधनमध्ये यदेकं किञ्चिदिष्टं तस्य साधनस्य यो विधिः स नियमविधिः। तत्र च यदिष्टं तदेव यदि कदाचित् स्वभावत एव कर्ता गृह्णाति तदा नियमविधेर्न किञ्चित् कृत्यम्। किन्तु तादृशेष्टसाधनव्यतिरिक्तं किञ्चित् साधनं ग्रहीतुं प्रवर्तते तदा अयं विधिः उपस्थितो भूत्वा इष्टं साधनं तदानीमप्राप्तं ग्राहयति। तदा अनिष्टस्य साधनस्यार्थिकी निवृत्तिर्भवति। एवञ्च अनिष्टं साधनं नियमत्रयं नियमविधिरुच्यते। यथा **'व्रीहीन् अवहन्ति'**[7], **'समे यजेत'**[8] इत्यादिवाक्यम्। तत्र व्रीहिषु नखविदलनमुसलावहननयोः प्राप्तौ मुसलावहननमेव नियम्यते। व्रीहीनवहन्तीति विध्यभावे दर्शपूर्णमासादिकेषु व्रीहिषु उत्पत्तिवाक्यावगतपुरोडाशोपयोगितण्डुलनिष्पत्त्यनुकूलवैतुष्यकार्याय अवहननवत् कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्नुयादिति तस्मिन् पक्षे अवहननस्य प्राप्त्यभावात् कार्यान्यथोपपत्तेः अवहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात्। सत्यस्मिन् विधौ अवहननेनैव वैतुष्यं कार्यमिति नियमे सति विदलनं सर्वात्मना निवर्तत इति नियमविधिरयम्।

द्वयोः समुच्चित्यप्राप्तौ इतरनिवृत्तिफलकः अर्थात् उभयत्र नियतप्राप्तौ एकनिवृत्तिरूप-परिसङ्ख्याफलको विधिः। एकस्मिन् अङ्गिनि उभयोरङ्गयोः, अङ्गिद्वये एकस्य वा अङ्गस्य समुच्चित्यप्राप्तौ इतरनिवर्तको विधिः **'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परि सङ् ख्येति गीयते'**[9] इति तन्त्रवार्तिकवचनात् परिसङ्ख्याविधिः। यथा अग्निचयनप्रकरणे श्रूयते **'इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते'**[10] इति। अत्र अश्वरशनाग्रहणम्, गर्दभरसनाग्रहणञ्चेति द्वयमनुष्ठेयम्। एतद्विध्यभावे हि रशनाग्रहणप्रकाशको मन्त्रः रशनाऽऽदानप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् अश्वरशनाऽऽदाने इव गर्दभरशनादानेऽपि प्राप्नुयात्। सत्यस्मिन् विधौ तु अनेन मन्त्रेण अश्वरसनामेव आददीत न तु गर्दभरशनाम्। सा तु तूष्णीमेव ग्राह्येति गर्दभरशनायां मन्त्रनिवृत्तिर्भवतीति इतरनिवृत्तिर्भवति।

वेदे प्रवर्तनानिवर्तनान्यतरबोधकवाक्येषु **'ऋतौ भार्यामुपेयात्'**[11], **'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्'**[12] इत्यादिषु कः विधि इति विचारः कृष्णपण्डितविरचितायां कैवल्यदीपिकायां विचारितः।

6. तन्त्रवार्तिकम् 1.2.4.34
7. आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् 1.19.11
8. मीमांसामञ्जर्याम् उद्धृतं वाक्यम्, पृ. 82
9. तन्त्रवार्तिकम् 1.2.4.34
10. तैत्तिरीयसंहिता 5.1.2.1
11. आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् 2.16.25
12. याज्ञवल्क्योपनिषद्, 1

तथा हि- **'ऋतौ भार्यामुपेयात्'**[13] इत्यादिवेदवाक्येषु वेदेन गृहस्थस्य पुत्रोत्पादनादिकम् उच्यते इति चेत्, न। तत्र संसारिणो गृहस्थस्य ऋणविमोचनार्थं नियमः क्रियते। अतो वेदः अपूर्वमर्थं विधातुं नियन्तुं वा न प्रवृत्तः, अपितु तन्निषेधद्वारा परमपुरुषार्थबोधनाय प्रवृत्तः इति। अतः अपूर्वनियमलक्षणौ विधी वेदस्य नेष्टौ। अतः पारिशेष्यात् परिसङ्ख्याविधिरेव इष्टः।

अत्रेयं शङ्का - यदि अपूर्वनियमविधी वेदस्य नेष्टौ तर्हि **'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्'**[15], **'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः'**[16] इत्यादिवचनानां का गतिरिति। अत्र ग्रन्थकारेण एवं समाधानमभ्यधायि–

चेन्मद्यामिषपानभक्षणविधौ वाञ्छा कुरुष्वाध्वरान्
भोगे स्यान्मनसो रुचिर्यदि तदा दारान्निजानाहर।
इत्याख्यानपरश्रुतेरभिमतौ नाद्यौ विधी कावुभौ
किन्त्वेषा परिसङ्ख्ययैव सकलं हातुं प्रवृत्ता खलु॥[17] **इति।**

अत्र कर्मकाण्डप्रतिपादितवेदभागस्य तत्तद्वर्णाश्रमनियमविधानात् तत् कर्म सम्पाद्य ततो निवृत्तिरभीष्टा। अतः वेदस्य अपूर्वनियमविधी नेष्टौ। अयमेवार्थो मुण्डकोपनिषदि एवमुक्तम् -

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरम् एषु कर्म।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति॥[18] **इति।**

अत्र ज्ञानरहितं कर्म अविद्याकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति इत्युक्त्वा ये एतत्कर्म श्रेयःकरणमिति अभिनन्दन्त्यभिहृष्यन्त्यविवेकिनो मूढा, ते जरां मृत्युञ्च किञ्चित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि गच्छन्तीति भाष्यकारा व्यवृण्वन्।[19] अतः तात्पर्येण कर्मसु प्रवृत्तिं दर्शयित्वा ततो निवर्तयति श्रुतिः। तस्माद् अपूर्वनियमविधी श्रुतिषु नेष्टौ इति कैवल्यदीपिकाकारस्याशयः। तस्मात् पारिशेष्यात् अपूर्वविधिच्छायापन्नं वेदवाक्यं नियमविधिद्वारा परिसङ्ख्याविधावेव समाप्तम्। **'पञ्च पञ्चनखा**

13. कृष्णपण्डितेन विरचिता कैवल्यदीपिका अद्वैतवेदान्तस्य अमुद्रितः प्रकरणग्रन्थोऽस्ति। एतस्य ग्रन्थस्य मातृकामाधारीकृत्य अस्य शोधपत्रस्य लेखकेन शोधकार्यं विहितम्।
14. आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् 2.16.25
15. जैमिनिसूत्रम् 1.2.1
16. जैमिनिसूत्रम् 1.1.25
17. कैवल्यदीपिका 2.76
18. मुण्डकोपनिषत् 1.2.7
19. मुण्डकोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्, 1.2.7

भक्ष्याः'[20] इत्येषा श्रुतिरपि परिसङ्ख्यवया विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवाक्यपप्रवृत्तिवत् सकलं दुःखजालं संसारं कर्म च हातुम् अपवदितुं प्रवृत्ता सर्वनिवृत्तावेव परिसमाप्तेति तात्पर्यार्थः।

अयं विधिविचारः अद्वैतवेदान्तदर्शने कथं समीक्षितः इति प्रकृतोपयोगित्वेन अवलोकयामः। प्रागेव दर्शितरीत्या **'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'**[21] इति वाक्योपस्थापिते दर्शने ज्ञानरूपस्य दर्शनस्य अपुरुषतन्त्रत्वात्, विधेयत्वानुपपत्तेः विधिर्नास्ति इत्यत्र भामतीपथजुषां विवरणमार्गानुयायिनां च मतैक्यमस्ति। श्रवणादौ विधिसद्भावे तु मतभेदः अस्ति। तथाहि, श्रवणादौ न कोऽपि विधिरिति भामतीपन्थिनः। एतेषां मते श्रवणं मननं निदिध्यासनं च दर्शनवद् आत्मविषयकत्वाज्ज्ञानपदवाच्यम्। तत्र श्रवणं नाम **'आगमाचार्योपदेशजन्यमात्मज्ञानमेव, न तु तात्पर्यविचाररूपम्।'**[22] 'आत्मा श्रोतव्यः' इत्यत्र आत्मश्रवणयोः विषयविषयिरूपो ज्ञेयज्ञानरूपः सम्बन्धो वा प्रतीयत इति श्रवणम् आत्मानं विषयीकरोति, तस्मात्तस्य ज्ञानपदवाच्यत्वम्। श्रवणस्य विचाररूपकर्मत्वे न हि आत्मा तस्य विषयो भविष्यति, विचाररूपक्रियया सह निष्क्रियस्य आत्मनः साक्षात्सम्बन्धाभावात्। तथा च आत्मनो विचाररूपक्रियायाः कर्मत्वं न स्यात्। कर्मत्वं तु अत्र स्वीक्रियते। तच्च श्रवणस्य ज्ञानरूपत्वे स्वीकृते सम्भवतीति। ज्ञाने च विध्यभाव इति श्रवणे विधिर्न स्वीकरणीय इति भामतीपथानुसृतानामाशयः।

श्रवणवत् मननमपि न क्रियारूपम्, अपि तु अनुमित्यात्मकं ज्ञानम्। श्रुत्यर्थं द्रढीकर्तुं तर्करूपं मननम् उल्लिखितमिति वार्तिककारा वदन्ति। तथैव निदिध्यासनम् अपि ब्रह्मविषयकं विज्ञानम्, **'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते'**[23] इति, **'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन'**[24] इति च श्रुत्या निदिध्यासनस्य पर्यायत्वेन विज्ञातविज्ञानशब्दयोः प्रयोगात्। एवं रूपेण 'आत्मा वा अरे' इति श्रुतौ श्रवणमनननिदिध्यासनानां ज्ञानरूपत्वात् तेषु न कश्चिद् विधिरस्ति। अत एव भाष्यकारेण समन्वयभाष्ये यदि वेदे विधेरभावान्न विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि एतानि वचनानि विधिच्छायानीति जिज्ञासामवतार्य **'किमर्थानि तर्हि आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः'** इत्यादीनि **विधिच्छायानि वचनानि? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः'**[25] इत्यभाणि।

20. 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति श्रुतिवाक्यम्। एतदर्थकं वाक्यं मनु-याज्ञवल्क्य-वसिष्ठादिस्मृतिषु, व्याकरणमहाभाष्ये, श्रीमद्रामायणे एवमन्यत्रापि प्राप्यते। स्मृतिस्तु न स्वतन्त्रा, वेदमूलत्वेन एव तस्याः प्रामाण्यम्। अतः एतन्मूलं श्रुतिवाक्यं क्वचित् शाखायां नूनं स्यादिति अनुमीयते। साक्षाच्छ्रुतिवाक्यं उपलभ्यमानासु शाखासु न क्वचिद् दृश्यत इति पूर्वम् (पृ. 172) उक्तम्।
21. बृहदारण्यकोपनिषत् 2.4.5
22. सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, पृ. 41
23. बृहदारण्यकोपनिषत्, 4.5.6
24. बृहदारण्यकोपनिषत्, 2.4.5
25. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, 1.1.4

एतदुपर्यपि पर्यन्वयुञ्जत – सूत्रकारैः भाष्यकारैश्च **‘सहकार्यान्तर विधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्’**[26] इति सूत्रे बाल्यपाण्डित्यमौनशब्दैः क्रमेण अभिहितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेषु विधिः स्वीकृतः किल?

अत्रेत्थमौत्तरयामः – मैवम्। यतो विचारो विचार्यविषयकतात्पर्यविषये निश्चयात्मकज्ञानस्य कारणं भवतीति वस्तुसिद्धेः हेतुभूतानां युक्तीनां स्मरणरूपं मननं तु तस्यैव वस्तुज्ञानस्य पदार्थाकाराया वृत्तेश्च अभ्यासरूपं निदिध्यासनं वस्तुज्ञानप्रतिबन्धकनिरासस्य कारणं भवतीति च लौकिकप्रमाणैः सिद्धम्। तस्मात् श्रवणादौ विधित्रयस्याऽप्यवकाशो नास्ति। एवञ्च श्रवणादौ विधेरभावात् कर्मकाण्डीयविचारवद् ब्रह्मकाण्डीयविचारोऽपि **‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’**[27] इति अध्ययनविधेरेव लभ्यते इति भामतीपन्थिनः।

विवरणमते तु श्रवणादौ विधिः सम्भवति। उक्तञ्च–

विचारस्य विचार्यार्थनिर्णयं प्रति हेतुता ।
अपरोक्षाप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुता ॥
प्राप्तैव किन्त्वनियता भ्रान्तिः प्राप्ताऽन्यसाधनैः ।
ततो नियम इत्याहुः सर्वे विवरणानुगाः ॥[28] इति।

अत्र श्रवणं नाम वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि यत्तात्पर्यमस्ति, तदवधारणानुकूला मानसी क्रिया। शब्दावधारिते अर्थे मानान्तरस्य असम्भावनाबुद्धेश्च विरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूल-तर्कात्मकज्ञानजनको मानसो व्यापारो मननम्। तथैव अनादिविषयसंस्कारेण विषयेष्वाकृष्यमाणस्य चित्तस्य विषयेभ्योऽपकृष्यात्मविषयकमनःस्थैर्यानुकूलो मानसो व्यापारो निदिध्यासनम्। एवञ्च श्रवणमननादीनां मानसक्रियारूपत्वेन पुरुषतन्त्रत्वात्तेषां विधेयत्वं युक्तम्। उक्तं हि विवरणे **‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः इत्यात्मदर्शनमनूद्य तदुपायत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां सह श्रवणं नामाऽङ्गि विधीयते’** इति। अतः श्रवणादयस्तु क्रियारूपत्वात् सम्यग्दर्शनस्य दृष्टादृष्टोपकारितया विधेया एव। मनननिदिध्यासनोपबृंहितस्य श्रवणस्य सम्यग्दर्शनाय विधेयत्वम् अङ्गीकृत्य ब्रह्ममीमांसायां प्रथमं सूत्रं प्रवृत्तमिति विवरणकाराणामाशयः। अत एव श्रवणविधिविधायकभाष्यमपि इदं सङ्गच्छते–

26. ब्रह्मसूत्रम् 3.4.47
27. शतपथब्राह्मणम् 11.5.7.2
28. वेदान्तसूक्तिमञ्जरी 1.5-6
29. विवरणप्रमेयसङ्ग्रहः, पृ. 3

‘दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति। यथावघातादीनि तण्डुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि’[30] इति। ब्रह्मसाक्षात्कारहेतोः श्रवणस्य दृष्टफलतया दर्शपूर्णमासिकावघातन्याय एव अत्र प्राप्यते। अतः ‘श्रोतव्यः’ इत्यत्र नियमविधिः। अत्र विचारविधायकश्रवणविधिरेव जिज्ञासासूत्रस्य मूलमिति विवरणपथानुगाः प्राहुः।

पुनरत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते–‘श्रोतव्यः’ इति विधिः मोक्षसाधनब्रह्मात्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारं साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य विधातुं न शक्नोति। तद्यथा, किमयं विधिः ज्योतिष्टोमादेः इव अपूर्वविधिः? उत अवघातादिवत् नियमविधिः? अथवा ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इतिवत् परिसङ्ख्याविधिः। नात्र प्रथमो हि विधिः भवितुमर्हति, कुतः? ब्रह्मज्ञानं दृष्टं फलं वर्तते, तत्प्रति वेदान्तश्रवणादीनां साधनत्वस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धत्वात्। प्रसिद्धं हि लोके वैद्यशास्त्रश्रवणस्यापि वैद्यशास्त्रप्रतिपाद्यविषयावगमं प्रति साधनत्वम्। अपूर्वविधेः अत्यन्ताप्राप्तविषयकत्वात् श्रवणादीनां तु ज्ञानसाधनत्वमन्यतः प्राप्तमिति नात्र अपूर्वविधिः। नापि द्वितीयः, नियमादृष्टस्य कल्पनायां हेत्वभावात्। अवघातादिस्थले तावद् नियमादृष्टाद् यत् परमापूर्वं जायते, तदेव नियमादृष्टस्य कल्पकं भवति। ब्रह्मज्ञानं तु अदृष्टजन्यं नास्ति, केवलव्यतिरेकाभावात्, समन्वयसूत्रभाष्ये भाष्यकारैः नियमविधेः प्रयत्नेन निराकृतत्वाच्च। अत एव नियमविध्यङ्गीकारे वेदान्तानां विधिपरत्वं ब्रह्मपरत्वं च इत्युभयकल्पनायां वाक्यभेदप्रसङ्गात् नात्र नियमविधिः। न चात्र परिसङ्ख्याविधिः। कुतः? पञ्चनखापञ्चनखभक्षणयोः तावद्रागतः प्राप्तिर्भवति, तत्र अपञ्चनखभक्षणस्य परिवर्जनं भवति। अत्र तु आत्मसाक्षात्कारस्य उपनिषद्व्यतिरिक्तप्रमाणान्तरात् प्राप्तिरपि नास्ति, अपञ्चनखभक्षणपरिवर्जनवद् उपायान्तरप्राप्तवस्तुनः परिहारोऽपि सम्भवति। तस्मात् ‘श्रोतव्यः’ इत्यत्र न कोऽपि विधिः सम्भवति।

अत्रैवं समार्तिथामहि – यद्यपि अपूर्वपरिसङ्ख्याविधी निराकर्तुं शक्येते, तथापि नियमविधिस्तु निराकर्तुं न शक्यते। यथा हि दृष्टफलस्यापि धर्मज्ञानस्य साधने वेदाध्ययने नियमविधिरङ्गीक्रियते तथैव परमपुरुषार्थब्रह्मसाक्षात्कारसाधने श्रवणेऽपि नियमविधिः स्वीक्रियते। न च परमापूर्वमेव नियमविधिकल्पकम्, अपि तु फलमेव। न हि कस्यचित् प्रधानस्य प्रकरणे अध्ययनं विहितम्, अपि तु स्वातन्त्र्येण। अतः न परमापूर्वमध्ययनविधेः कल्पकम्, किन्तु परमापूर्वसमूहरूपं फलम्। एवमत्रापि ब्रह्मज्ञानरूपं फलमेव वेदान्तश्रवणगतनियमविधेः कल्पकम्।

अतः अपरोक्षवस्तुविषयकप्रमाणत्वावच्छेदेन साक्षात्कारहेतुत्वक्लृप्त्या वेदान्तश्रवणस्य नित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तेः नात्र अपूर्वविधिः। किन्तु अध्ययनगृहीतवेदान्तैः मनसाऽहमिति गृह्यमाणे जीवे उपदिष्टं निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वमाकर्ण्य तत्साक्षात्कर्तुं तत्रैव कदाचित्

30. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् 4.1.1

सावधानम्मनःप्रणिदधानस्य पुरुषस्य वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः पाक्षिकी स्यात्, तन्मा भूदिति। अतः 'श्रोतव्यः' इत्यत्र वेदान्तश्रवणे नियमविधिरेव इति विवरणपथानुयायिनां मतम्।[31]

यथा औषधज्ञानाय तादर्थ्येन चरकसुश्रुतादिश्रवणे प्रवृत्तस्य मध्ये मध्ये विषयासक्त्या व्यापारान्तरेऽपि प्रवृत्तिः प्रसज्यते, तथैव आत्मसाक्षात्काराय ब्रह्मज्ञानार्थं वा वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्यापि जन्मजन्मान्तरप्राचीनदुर्वासनया कदाचिद् बहिः लौकिकवैदिकव्यापारेषु प्रवृत्तिः स्यादिति तन्निषेधार्थं 'श्रोतव्यः' इत्यत्र परिसङ्ख्याविधिरिति वार्तिकमतानुसारिणः प्राहुः। तथा चोक्तम् –

चिकित्साशास्त्रवत् प्राप्तव्यापारान्तरवारिणी ।
श्रवणे परिसङ्ख्येयमिति वार्तिकवेदिनः ।।[32] **इति।**

ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः। अत एव '**ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति**'[33] इति छान्दोग्यवाक्येऽपि ब्रह्मज्ञानातिरिक्तान्यव्यापारं प्रतिषिध्य ब्रह्मज्ञानरूपानन्यव्यापारस्यैव मुक्त्युपायरूपेण अवधारणाद् ब्रह्मसाक्षात्कारे रागतः प्राप्तस्य व्यापारान्तरस्य निवृत्तिरुक्ता। तद्यथा '**तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ**'[34] इति मुण्डकोपनिषदि कण्ठत एव व्यापारान्तरस्य प्रतिषेधात्। अपि च स्मृतावपि–

आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया ।
दद्यान्नावसरं किञ्चित् कामादिभ्यो मनागपि ।।[35]

इत्यनेन व्यापारान्तरस्य प्रतिषेधः उक्तः। तस्मादाम्नायः किञ्चिदपूर्वमर्थं विधातुं नियन्तुं वा न प्रवृत्तः अपितु प्रवृत्त्यन्तरप्रतिषेधात् परमपुरुषार्थबोधनाय प्रवृत्तः। 'श्रोतव्यः' इत्यादिवाक्येषु परिसङ्ख्याविधिरेव सङ्गच्छत इति वार्तिकमतमनुसरतः कैवल्यदीपिकाकारस्याशयः इति शम् ।

अधिष्ठाता – दर्शनसङ्कायः
श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
राजेन्द्रभुवनरोड, वेरावलम्–362266
जिला–गीर सोमनाथः (गुर्जरप्रदेशः)
चलदूरभाषः 87588 17525

31. शास्त्रसिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, पृ. 2
32. वेदान्तसूक्तिमञ्जरी 1.12
33. छान्दोग्योपनिषत्, 2.23.1
34. मुण्डकोपनिषत्, 2.2.5
35. अद्वैतमञ्जर्याम्, उद्धृतोऽयं श्लोकः, पृ. 18